

KIRJALLISUUTTA

Viron murresanakirjan leksikografian periaatteita

Eesti murrete sõnaraamatu prospekt. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn 1968.

Loppuvuodesta 1968 tuli julkisuu-
teen viron murresanakirjan näytevihko,
offset-menetelmällä painettu 207-sivui-
nen teos. Sen 93 ensimmäisellä sivulla
esitellään sanakirjan toimitusperiaatteet
ja 112 seuraavalla sivulla on kuuden
leksikografian artikkelinäytteitä: M. Must
*aglets — ahevarrestik, ahi, ahjuvõi, aida-
alune — aipael, ait — aiver, avitaja — avi-
tus*; M. Mäger *aken, arb — arbutus, ase*;
H. Nectar *ega — egas, ehk — ehku, ei —
eik, es*; S. Nigol *all, edaja — edasi-tagasi*;
V. Pall *abrikas — adevil, asi*; H. Viires
einsats — eks. Periaatteita esittelevään
jaksoon sisältyvät luvut Sanojen valinta
(s. 10—15), Sanakirjan ja sana-artikke-
lien rakenne (s. 16—46), Sanojen fo-
neettinen ja grammatikaalinen luonneh-
dinta (s. 47—55), Sanojen merkitysten
ja tyylillisten ominaisuuksien luonneh-
dinta (s. 56—64), Sanojen kuvaus (esi-
merkein) (s. 65—70), Sanojen ja merkity-
stysten levikin merkintä (s. 71—76),
Transkriptio (s. 77—84), Merkit ja ly-
henteet (s. 85—93). Kaikkiin keskeisiin
leksikografian kysymyksiin on siis otet-
tu kantaa, ja erityispaino on pantu
murresanakirjojen spesiaaliongelmiin:
aineksen valintaan, sanakirjan ja sana-
artikkelin rakenteeseen, levikin esitte-
lyyn, morfologiseen kuvaukseen jne.
Tässä yhteydessä ei ole mahdollista eikä
tarpeenkaan yksityiskohtaisesti esitellä
sitä korkeatasoista ja syvälekäyvää lek-
sikografista pohdiskelua, joka moni-
puolisine esimerkkitapauksineen sisäl-
tyy näytevihkon ohjeisto-osaan. Pyrin
seuraavassa antamaan vain yleiskuvan
tekeillä olevan sanakirjan tavoitteista

ja menetelmistä ja samalla esittelemään
sellaisia erityispiirteitä, jotka poikkeaa-
vat suomalaisesta, erityisesti suomen
murteiden sanakirjan käytännöstä.

Työn pohjana on Keele ja Kirjanduse
Instituutin murresanavarain kokoelma,
joka viitelippuineen sisältää tällä het-
kellä vajaat 2 miljoonaa sanalippua, ja
tarkoituksena on esitellä kaikki ne sanat,
joista on murre-esiintymiä. Yhdyssanois-
ta saavat oman artikkelinsa vain ne va-
kiintuneet kompositumit, joiden merki-
tys on muuta kuin yhdyssosien merkitys-
ten summa. Yksityisissä artikkeleissa mai-
nitaan yhdyssanoja runsaamminkin.
Kunkin merkitysryhmän jäljessä esite-
tään yhdyssanoja luetteloina — myös
merkitykseltään läpikuultavia. Tämän
laajempaa esittelyä eivät merkityksel-
tään itsestään selvät yhdyssanat saa.

Sana-artikkeli jäsentyy hakusanaan
ja sitä seuraavaan äänne- ja morfologis-
ten varianttien tai tyyppien esittelyyn,
merkityksen luonnehdintaan ja sitä do-
kumentoivaan ja valaisevaan esimerkki-
aineksen esittelyyn. Usein artikkeli päät-
tyy hakusanelle synonyymisten ilmaisint-
ten luetteloon; joskus synonyymit esite-
tään merkitysryhmien jäljessä. Kuhun-
kin jaksoon sisältyy lisäksi eräitä erityis-
piirteitä, joista yksityiskohtaisemmin jäl-
jempänä.

Hakusana on kirjaviron mukainen ja
painoasuna puolilihava kirjasin. Jos sa-
na ei esiinny lainkaan yleiskielessä, va-
litaan hakusanaksi pohjoismurteiden mu-
kainen muoto, tai jos sekin puuttuu,
mahdollisimman lähellä kirjaviroa oleva
asu. Näissäkin tapauksissa käytetään

kirjakielen mukaista ortografiaa. Verbiin hakumuotona on vakiintuneeseen virolaiseen tapaan *ma*-infinitiivi. Hakusanaa seuraavan äänteellis-morfologisen kuvauksen yksityiskohtaisuudesta muutama esimerkki:

mäger *m ä g e r* (*mägar*) g. *m ä g r a* p. *m ä k r a* spor. eP; M; *mäkr* g. *m ä g r a* Lei; *m ä g r a* (s) g., p. *m ä g r a* Hag, VMr, Äks; *m ä ä r* (*mear*, *miar*) g. *m ä ä r a* (*määri*) eP, I (g. *m i a r u* Kod); *mäur* g. *m ä u r a* Kad, I; *m ä u r (a)* (*möür*[a] Hlj, Lüg) g. *m ä u r a* R; *m ä ä r a s* g. *m ä ä r a* Hag.

ahne *a h n e* g. *a h n e* Rei, L, I (g. *a h a n e* Kod), M, T; *ahnō* g. *a h n ō* V; *ahnes* g. *a h n e* JäPö; n. g. *a h n e* R, S, L, K;

magama *m a g a* | *m a*, *-d a*, (ma) *m a g a* (n) R (da-inf. *makka* Vai), eP; *maga*|*ma*, *-da* (ma) *maka* L, M ([ma] *makka* Hls, Krk), T; *m a g a m a* (*makama* Se), *m a ä* | *d a* (*-da*², *-ta*²), (ma) *m a k a* V.

ader (*adr* Pöi, Muh, Kse, Kuu; *atr* Lä, Ha, V; *ater* Lälö, Pä, I; *adör* Khn, V; *adur* Kan, Rõu) g. *a d r a* p. *a t r a* Pöi, Muh, L, Ha, I, VIPö, eL; *a d e r* (*adra*), g., p. *a d r a* S, L, JäPö, Vi, TaPö, VIPo; n., g., p. *a t r a* R.

Äännevarianttien, myös odotuksenmukaisten, lisäksi esitellään teeman merkki- muodot ja mahdolliset morfologiset tyypit (harventaen) sekä niiden levikki. Tavanomaisen leksikologisen tiedon ohella EMS tulee siis antamaan tyhjentävän kuvan myös viron murteiden äänne- ja morfologisista suhteista. Virossa, jossa eräiden sananloppuisten äännekehitysten vuoksi morfologinen informaatio on siirtynyt vartalonsisäisten, alkuaan kombinatoristen äännepiirteiden kannettavaksi, on morfologisella kuvauksella epäilemättä leksikologiassakin suurempi merkitys kuin esim. suomessa, joka lounaismurteita lukuun ottamatta on säilyntynyt puhtaasti agglutinoivana kieli- muotona.

Merkityksen jaottelussa osoitetaan roo-

malaisella numerolla merkitysryhmä, arabialaisella merkitys, pienellä kirjaimella merkitysvivahde ja kahden pystyn (||) jäljessä merkityksen tai merkitysvivahteen määräyhteyteen vakiintunut käyttö (I, I, a, b., ||, II, I, jne.). Merkitysten esittäminen alkaa yleisimmästä ja levinneimmästä, ja suppeammat ja harvinaisemmat merkitykset seuraavat loogisessa järjestyksessä. Mahdollisuuksien mukaan esittämisjärjestyksen tulisi myönteillä sanan semanttista kehitystä.

Merkityksen selitteet, joiden antamista pidetään sanakirjan tärkeimpänä tehtävänä (mts. 56), on ohjeiden mukaan muotoiltava synonyymisin ilmaisimin selkeiksi, täsmällisiksi, mahdollisimman lyhyiksi ja mahdollisimman yleisluonteisiksi. Niissä saa käyttää vain yleiskielen sanoja. Yleispätevyuden tavoittelu on joissakin koeartikkeleissa johtanut melko abstrakteihin selitteihin, mitä ei voi pitää yksinomaan hyvänä, kun merkityksen selitteelle annetaan niinkin suuri paino, kuin jäljempänä tulee puhe. Määrätapauksissa sana voi olla itsekin selitteenä: **ronk** 'ronk (Corvus corax)' — eikä iis esim. 'varisten heimoon kuuluva suuri musta lintu' —, **istuma** 'istuma, istet võtma' jne. Eräiden johdosten selytyksenä käytetään vastaavaa kantasanaa: **käpake** dem. < käpp, **vanus** subst. < vana, **kolmas** ord. kolm, **hargutelema** frekv. < hargutama. Joskus merkityksen selite voidaan rakentaa antonyymin varaan. Jos on tarpeen, täsmennetään merkitystä käyttöyhteyksiä ilmaisevin viittein. Merkityksen levikki pyritään mahdollisuuksien mukaan luonnehtimaan aina. — Toinen merkityksen luonnehdinnan päätapa on tarkoitteen kuvaus, tapa jota semanttisen logiikan piirissä on viime aikoina pidetty miltei majesteettirikoksena, mutta joka nykyisin on taas saamassa hyväksynnän. Oltakoon tarkoitteen kuvauksen ja merkityksen yhteenkuuluvuuden loogisista perusteista mitä mieltä tahansa, on aivan selvää, ettei etenkään murreksana-

kirjoissa ole mahdollista luopua tällaisesta menettelystä. Tarkoitteen kuvausta saattaa täydentää tarkoitteen funktiota esittelevä selitys, ja joskus siihen voi liittyä erilaisia tarkoitetyyppejä ja niiden historiaa esittelevä katsaus sekä tarkoitetta kuvaava kaavamainen piirros, esim. s. 115, 116, 122, 130, 159—161. Jos kyseessä on monijäseninen etnologinen kokonaisuus, selitystä täydentää osien nimitysten luettelo, johon ilmaisimet on ryhmitelty synonyymisiksi kimpuiksi. Milloin artikkelissa on piirros, osoitetaan tarkoite piirroksen ja luetteloon liittyvin numeroin, esim. s. 116 ja 122. Osien nimitysten luettelo saattaa olla hyvinkin laaja, **ahi**-artikkelissa esimerkiksi kolmatta sivua.

Merkityksen selitteen periaatteellinen pohdinta on epäilemättä teoreettisesti täysin pitävä ja sen pohjalta annetut sovellutusohjeet oikeaan osuvia ja ilmeisesti myös käytännössä toteutettavissa, mutta ainakin periaatteessa epäilyttävältä tuntuu ohjeiden (s. 65) arvio: mitä yksityiskohtaisemmin merkitys on ilmaistu, sitä vähäisemmäksi jää näytelauseiden täsmentävä ja konkretisoiva anti. Ilmeisesti juuri tähän perustuu karkea yleisohje, jonka mukaan merkitystä valaistaan 3—5 ja merkitysvivahdetta 2—3 näytelauseella (s. 66). Käytettäköön mitä merkityksen selitystapaa hyvänsä, niin se on aina vain todellisen merkityksen likiarvo; varsinainen merkitys ilmenee sanan käytöstä, näytelauseista. Periaate on virolaistenkin tunnustama, mikä ilmenee hieman myöhemmin esimerkkilauseiden valintaa ohjaavista kriteereistä (s. 67—). Niiden mukaan esimerkkilauseen on oltava 1) selkeä ja yksiymmärteinen, 2) sisällettävä kansatieteen tai perinteen alaan kuuluvaa lisäinformaatiota, 3) esiteltävä sana tyypillisessä leksikaalisessa ympäristössä, 4) esiteltävä sana (muihin valittuihin lauseisiin nähden) erilaisessa syntaktisessa ympäristössä. 5) Näytelauseet valitaan eri murrealueilta, ja niiden on 6) osoitettava mahdoli-

suuksien mukaan käsiteltävän sanan suhde läheisiä käsitteitä tarkoittaviin sanoihin ja 7) valaistava sanan käyttöyhdyttöyttä tai tarkennettava annettua merkityksenselitystä. Mitä useampia ehtoja esimerkki täyttää, sitä varmemmin se tulee valituksi esitettävien näytteiden joukkoon.

Esimerkkien tarkekirjoitus on pitkälle karkeistettua. Diakriittisiä merkkejä käytetään oikeastaan vain liudennuksen ja kolmannen kestoasteen osoittamiseen; ensimmäinen ja toinen kestoaste osoitetaan kirjaviron ortografisin keinoin.

Paitsi dokumenttoivoin esimerkkilausein voidaan merkitystä esitellä vakiintunein konneksioin eli yhdistein (püsiühendid) ja yhdyssanaluetteloin. Vakiintuneissa konneksioissa virolainen leksikografia erottaa kolme päätyyppiä: 1) yksinkertaiset yhdisteet (alla andma, järele mõtlema, pärale jõudma; habet ajama, meeles pidama, märku andma; kukulinnu ummisking 'kuldking (Cypripedium calceolus)', jumalakanakene 'pääsuke'; mokad morssis (~ mottis), huuled urus, silmad sikil (~ singu), 2) kiinteämuotoiset formulat, joihin luetaan sananlaskut, arvoitukset, puheentavat jne., sekä 3) fraseologiset konneksiot eli metaforiset fraseemit ja idiomit (altvedama, ninapidi vedama 'petma, tüssama', sarved soojad [olema], [rassima, töötama, jooksma] niie hingarmas 'kövasti, kiiresti, tugevasti'). Kolmannelle ryhmälle on luonteenomaista komponenttien merkityksen epämääräisyys, minkä vuoksi konneksion merkitys on joko täysin motivoimaton (idiomit) tai osaksi tai välillisesti motivoitu (fraseemit). Yhdisteet esitetään artikkeleissa merkitysryhmien jäljessä omina alihakusanoinaan harventaen kirjakielisessä asussa. Lisäksi formulat ja fraseologiset yhdisteet osoitetaan symbolimerkein; formulat hakusanan edessä olevin kolmioin (Δ) ja fraseologiset yhdisteet vinoneliöin

(◇). Yksityiskohtaisesti on myös määriteltä, minkä hakusanan alla monijäseninen sanaliitto esitetään. Muissa mahdollisesti kyseeseen tulevissa kohdissa osoitetaan viitehakusanalla (harventamaton kirjakielinen), missä yhteydessä aines on esitelty. Yhdisteen esiintymistä dokumentoidaan esimerkkilausein ja mahdollisuuksien mukaan esitetään myös sen levikki.

Koartikkeleita lukiessaan jää mietiskelemään joidenkin konneksioiden tosiloisuutta. Mainitsen vain yhden esimerkin. Artikkelissa **ahi** esitetään alihakusanana (l a h t i s e) k e r i s e g a a h i ü l d. Tällainen uunityyppi on tietenkin todellinen, enkä epäile, että sanastaja voi tavata mainitun ilmauksen kielimestarin puheesta. Sen sijaan epäilen — viron murteita tosin huonosti tuntevana —, käytetäänkö kyseistä ilmausta saman kieliyhteisön jäsenten välisessä normaalissa viestinnässä. Sanastaja sen sijaan saa sen tiukatesaan: »Missugune ahi oli?» Se että murteenpuhujien vastaukset tällaiseen kysymykseen ovat samasanaaisia, johtuu varmasti paljolti itse »ahin» rakenteeseen liittyvistä tosioista, ja tällöin jää pakostakin miettimään, onko kyseessä lainkaan terminluonteinen ilmaus. Joka tapauksessa Sanakirjasäätiön kokoelmissa on aika paljon selityksenluonteisia, kiinteitä konneksioita muistuttavia ilmauksia, jotka elävissä puheessa esiintyvät vain haastattelutilanteessa.

Alihakusanoin voidaan artikkelissa nostaa esiin muitakin aineksia, esim. määrämuotoon vakiintuneita ilmaisimia, artikkelissa **aasta** a a s t a t e s v a n a: elatanud; artikkelissa **rind** r i n n a l kõrvuti jne.

Edellä on eri yhteyksissä ollut puhetta levikin luonnehdinnasta. Paitsi sanan levikkiä esitellään artikkelissa äännevarianttien, taivutustyyppien, merkitysten ja yhdisteiden, jopa tarkoitteiden ja tarkoitetyyppien levikit mahdollisuuksien mukaan. Levikin luonnehdintaan kehitetty lyhenteistö ei jätä täsmällisyy-

dessään, tiiviydessään ja kekseliäässä monipuolisuudessaan oikeastaan mitään toivomisen varaan. Isoja ja pieniä kirjaimia ja niiden erilaisia kombinaatioita sekä lyhenteeseen otettujen kirjainten määrää hyväksi käyttäen on luotu järjestelmä, jolla päämurteistojen ja/tai vanhan maakuntajaon ja/tai kihlakuntien koordinaatistolla voidaan lyhyesti ja adekvaatisti ilmaista millainen levikkikuva tahansa. (Ks. esim. edeltä äännevarianttien ja taivutuksen esittelyä.) Yksityisen kirjainmerkin informaatiokuorma on tosin järjestelmässä melkoisen suuri, kun redundantitset piirteet, jotka tukisivat lyhenteen hahmotusta, on puristettu mahdollisimman vähiin, mutta epäilemättä tulevan sanakirjan käyttäjä oppii hallitsemaan käytetyn lyhenteistön. Yhtä tiiviiltä ja tarkoituksenmukaiselta tuntuu muikin viittauksiin käytetty välincistö, johon tavanomaisten lyhenteiden lisäksi kuuluu joukko symbolimerkkejä.

Artikkeleihin sisältyy yleensä monipuolisia artikkelista ulospäin viittaavia hakemistoja: viitataan hakusanan synonyymeihin ja sille lähimerkityksiin sanoihin, luotellaan yhdyssanat, joiden perusosana on esiteltävä sana, ja määrätapauksissa, kuten ylempänä on mainittu, on artikkelissa myös tarkoitteen osien nimitysten luettelo, joka samalla on myös niiden synonyymien luettelo. Kun aines esitellään muutoinkin pitkälle ja tiukasti jäsenellyssä muodossa (tavanomaisen merkityksen mukaisen jäsentelyn ohella myös alihakusanat, viitehakusanat jne.), tulee sanakirja-valmistuessaan tarjoamaan käyttäjälleen moninaisia ja helppokäyttöisiä etsintämahdollisuuksia. Leksikografian osa on raskaampi. Yksityinen artikkeli on tulos moneen suuntaan haarovasta tutkimuksesta, joka sanakirjan tavoitteiden vuoksi joutuu liikkumaan lingvistiikan lisäksi mm. perinteen, kansatieteen ja historiankin alalla. Ennen muuta leksikografian on tunnettava hyvin koko käytettävissä oleva leksikaalinen aines, ellei

hänen tukenaan ole monipuolista hakua ja viitekortistoa. Myös käytettävissä olevalle ainekselle sanakirjan tavoitteet asettavat melkoiset vaatimukset. Ihailua herättää varmasti jokaisessa koeartikkelien lukijassa sanojen äänteellinen ja morfologinen esittely, levikkeikkojen moninainen luonnehdinta, ekstralingvistisen aineksen asiantunteva esittely ja artikkelien yleisrakenteen jäntevä jaksottelu sekä täsmällinen esitystapa. Kaiken kaikkiaan koearikkelit täyttävät ne tiukat vaatimukset, jotka

ohjeistossa asetetaan leksikografialle ja ainekselle, mutta epäilemättä työn edistyessä tulee vastaan monia ohjeiston valjaisiin vastahakoisesti alistuvia sanoja, tai sanoja, joista ei aineksen niukkuuden vuoksi voi piirtää näin tarkkaa kuvaa: Jos työ voidaan loppuun asti toteuttaa tämänasteisena, tulee viron murteiden sanakirjasta paitsi monipuolinen murteiden ja kansanelämän thesaurus myös leksikografian merkkiteos. Vilpittömät onnittelut ja onnentoivotukset Mari Mustan työryhmälle.

TUOMO TUOMI